

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ В УМОВАХ МУЛЬТИПАРАДИГМАЛЬНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

О.А.Кривопишина

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри теорії та методики вищої школи

Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,

докторант НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті на основі аналізу досліджень, присвяченим загальним питанням психології творчості, зроблена спроба намітити нові шляхи дослідження проблеми творчості в умовах мультипарадигмального етапу розвитку сучасної психології. У результаті були зроблені висновки, що на сучасному — мультипарадигмальному — етапі розвитку психології найбільш продуктивним є дослідження зазначеної проблеми з урахуванням різних парадигм загальгуманітарного знання.

Ключові слова: творчість, творча особистість, літературна творчість, рефлексивна практика, мультипарадигмальний етап, культуродигма.

Проблема творчості належить до числа найбільш активно розроблюваних психологічною наукою. Про це свідчить і множинність аспектів вивчення психології творчості, серед яких: дослідження загальнопсихологічної й концептуальної спрямованості (С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Богоявленська, Я.О.Пономарьов, О.К.Тихомиров), системно-структурні аспекти (Г.С.Батіщев, Е.В.Ільєнков, В.А.Моляко тощо); проблеми творчої природи свідомості й методологічних аспектів творчості (Я.Ф.Аскін, В.С.Біблер, Д.І.Дубровський, В.О.Лекторський, П.Л.Копнін, О.Г.Спіркін, В.С.Стьопін); детермінація творчої діяльності (В.М.Гасілін, М.В.Гончаренко, Н.Г.Козін); культурологічний і художній (М.О.Бердяєв, М.М.Бахтін, І.О.Ільїн, Ю.М.Лотман, Б.С.Мейлах); проблеми співвідношення творчості й життєвого простору особистості (В.Б.Устьянцев); міждисциплінарний (В.Ф.Асмус, А.С.Кармін, В.М.Пушкін, С.П.Позднева, Є.П.Хайкен); психоаналітичний (традиція З.Фрейда і К.Юнга) тощо.

Одночасно важко назвати галузь психології, у якій накопичилося б стільки невирішених питань і неоднозначних трактувань, що й обумовило мету й завдання нашого дослідження.

Мета даної статті – теоретичний аналіз стану вивчення проблеми творчості взагалі й літературної зокрема (у тому числі в юнацькому віці) на сучасному етапі розвитку гуманітарних наук.

Виходячи з мети статті, були визначені наступні завдання:

- проаналізувати дослідження, присвячені загальним питанням психології творчості,

з метою виявити найбільш проблемні зони;

- вивчити міру розробленості проблеми літературної творчості психологічною наукою;
- намітити нові шляхи дослідження проблеми творчості в умовах мультипарадигмального етапу розвитку сучасної психології.

Зазначена тема закономірно припускає три основних аспекти її висвітлення: 1) що таке психологія творчості, 2) що таке психологія літературної творчості й 3) що таке психологія творчості в юності.

Але одночасно саме цей факт свідчить про три типи утруднень, що виникають при спробі визначити специфіку літературної творчості в юності з погляду психологічної науки.

Перше утруднення пов'язане із загальною розробкою проблеми творчості в психології, з тією обставиною, що, незважаючи на досить тривалу історію її розробки, дотепер немає задовільної (насамперед, для самих дослідників) системи поглядів на природу творчості й чіткої та несуперечливої загальної теорії.

Це стосується перш за все визначень центрального поняття творчості, яких налічується, за дотепним визначенням одного з дослідників, стільки ж, скільки й учених, що займаються проблемами творчості. Деякі автори навіть порівнюють проблему творчо-

сті з краплею ртуті, яку неможливо взяти пальцями¹.

Але всі збігаються в одному: в неможливості дати вичерпне визначення, що викликано різницею підходів до дослідження творчості, приналежністю вчених до різних шкіл, що ставлять на перше місце різні властивості досліджуваного об'єкта й застосовують різні методології.

Ситуація дуже нагадує ту, що склалася нині у семіотичній теорії з визначенням поняття тексту (і ширше – самої семіотики як науки в її важких відносинах із семіологією). Однак, здається, у цьому варто шукати не негативні, а позитивні сторони. Щодо величезної кількості визначень тексту один із основоположників Тартусько-Московської семіотичної школи Ю.М.Лотман висловився, що таке явище – лавиноподібне наростання кількості визначень терміна – сигналізує про продуктивність пов'язаної з ним ділянки наукового знання.

Отже, неоднозначність і множинність тлумачення поняття творчості в психологічній науці, як і наявність великої кількості спірних і невирішених питань, варто сприймати позитивно – як велику перспективність цього напрямку.

На відміну від цих утруднень (першого типу), пов'язаних з великою розробленістю, але й значною неоднозначністю трактування питання, другий і третій типи пов'язані з малою розробленістю теми. І якщо питання психології юнацького віку (безвідносно до психології творчості) розроблені досить ґрунтовно – віковою психологією й фізіологією, то про комплексні дослідження літературної творчості саме психологічно наукою буквально до останнього часу (початку третього тисячоріччя) багато говорити не доводиться. Тут можна назвати тільки дослідження, які стосуються або окремих сторін творчої особистості (письменника або поета), або специфіки творчого процесу й творчих продуктів (роль уяви, пам'яті, сприйняття й т. ін. при створенні художніх творів), або генетичних або соціальних передумов виникнення творчої особистості.

Найчастіше дослідники зосереджуються на одному письменникові або поетові й роблять спробу «реконструкції творчого процесу», ґрунтуючись або на художніх текстах, або на щоденниках і інших документах мемуарного характеру, а в найкращому разі — на сукупності всіх цих документів. Зіставляючи «фактаж» (умови появи твору) і «творчий продукт»,

автори таких досліджень роблять висновки про специфіку творчого процесу окремо взятого творця. Єдиний позитивний ефект, який можна отримати в таких випадках, — це дізнатися про неповторність творчого процесу в різних «письменницьких одиницях» і констатувати загальні елементи, що стосуються протікання процесу.

По суті, за весь час дослідження проблеми психологами жодного разу не була здійснена спроба (принаймні, така, яку можна було б назвати успішною) створення систематичної й методологічно виразної теорії літературної творчості.

Отже, якщо говорити просто про об'ємне дослідження, що ґрунтується на аналізі великої кількості фактів, об'єднаних хоч у якусь систему, то, мабуть, можна назвати лише декілька праць, що вийшли друком у 60-70-і рр. ХХ ст.: «У лабораторії письменника» П.М.Медведева [6]. Питання психології творчості, культури й техніки письменницької праці» О.Г.Цейтліна [11], «Психологію літературної творчості» болгарського вченого-академіка Михайла Арнаудова, видану в Болгарії на початку 1960-х рр. (а російською мовою в Москві видавництвом «Прогрес» — у 1970 р.), тобто мало не піввіку тому [1]), і «Алхімію слова» польського письменника Яна Парандовського (видану, до речі, у Москві тим же видавництвом майже в той же час — у 1972 р. [7]; мовою ж оригіналу вже друге, виправлене й доповнене, видання датується 1955 р., а задум його створення, за свідченням автора, виник ще на чверть століття раніше; цікаво відзначити, що й у М.Арнаудова задум «намітити загальну теорію художньої творчості, залучаючи для побудови її психологічних основ широкий матеріал з різних країн» виник «декількома десятиліттями раніше» [1, 7], і тим більше це стосується давності написання книги П. Медведєва, репресованого в 1938 р.).

У зазначених книгах на основі аналізу великої кількості прикладів і фактів досліджується – в термінах Я.Парандовського – «труд письменника», або – за висловом М.Арнаудова – творчий процес «насамперед з погляду особистості творця художнього твору, його досвіду, його вміння сприймати і спостерігати, його творчої уяви, здатності до вживання й т. ін.» [1; 5]), тобто здійснюються спроби проникнути в «лабораторію письменника» [6]. Власне кажучи, цей зріз, зроблений зазначеними авторами, можна назвати дослідженням взаємодії письменника й середовища, творчої особистості й обставин, у яких ця особистість існує. Головний висновок, що

¹ «Творчі здібності є серцевиною інтелекту. І все ж таки спроба дати визначення творчості подібна до спроби взяти й утримати пальцями краплю ртуті. Як тільки вам здається, що ви нарешті схопили її, вона розсипається на безліч дрібних крапель, і вони розбігаються в різних напрямках» (Том Вуджек. Тренування розуму).

впливає з такого роду книг, – творчий процес протікає у всіх творців по-різному. Єдине, що їх усіх поєднує, – це підвищене сприйняття (пам'ять, уява, концентрація). Але в кожного творця на перший план виходить якась риса його особистості (або неповторна сукупність рис).

Наприклад, назви глав книги П.М.Медведева «У лабораторії письменника»: «Творча діяльність», «Творча уява», «Персоніфікація», «Свобода творчості», «Свідоме й не-свідоме у творчості», «Творчість у сні», «Інтуїція», «Натхнення», «Процес словесної художньої творчості», «Загальна схема творчого процесу», «Задум», «Формування твору», «План», «Словесне втілення», «Муки творчості» – або твердження О.Г.Цейтліна про не вирішені, а такі, що тільки виносяться «на порядок денний», питання, пов'язані з вивченням творчості: «Ми вже вийшли з етапу початкового, сумарного розгляду всіх питань і ще далекі від можливості здійснити повний науковий синтез. Нам усе ще необхідне вивчення, аналіз, можливо більша диференціація наукових проблем <...> Метод [яким має оперувати дослідник письменницької праці – О.К.] спирається на ту галузь літературознавства, що вивчає історію текстів, на текстологію, що включає в себе також і проблематику так званої “творчої історії”» [11].

Таким чином, головною перевагою зазначених книг (написаних так давно!) є велика кількість накопичених фактів і перші спроби здійснити систематизацію на основі великого матеріалу.

Ми не випадково постійно підкреслювали давність написання систематизуючих досліджень письменницької праці. Справа в тому, що загальна наукова парадигма в галузі гуманітарного знання з тих пір неодноразово змінювалася. Уже 1960-і рр. пов'язані із значними успіхами і тому великим поширенням структуралізму (перші спроби вивести загальну теорію літератури зі сфери довільного тлумачення, здійснені радянськими вченими в 1920-30-і рр., під деяким впливом ідей Ф. де Соссюра, з чим «Курсом загальної лінгвістики» пов'язують виникнення структуралізму, – були знищені на політичному й державному рівні: літературознавство, що, за задумом учених-опоязівців, повинне було «стати наукою», нею з волі керівників радянської держави так і не стало).

На початку 1970-80-х рр. у надрах структуралістської теорії (з її опозиціями, інваріантами й іншими точними термінами) зароджується постструктуралізм, що, розвиваючись і видозмінюючись, діставав синоніми, розпадався на підвиди, здобуваючи в різних галузях гуманітарного знання почасти

збіжні, почасти різні найменування, зокрема, деконструктивізм і постмодернізм.

А сучасну ситуацію (що почала складатися ще наприкінці ХХ століття), можна охарактеризувати як «постпост-структуралізм», деяке повернення у «класичну епоху» структуралізму, але з урахуванням досвіду деконструкції [3].

Тому, з урахуванням зміни загальної гуманітарної парадигми — можливий інший погляд на специфіку літературної творчості.

Одне очевидно: дані досліджень такого роду, якими є проаналізовані нами книги, присвячені психології літературної творчості, становлять безумовну цінність, пов'язану з величезною кількістю накопиченого фактичного матеріалу. І їх можна й потрібно використовувати саме в такій якості, як зібрання важливих фактів, що ґрунтуються на безперечних свідченнях самих письменників або близьких до них людей (з тією або іншою долею вірогідності, з огляду на той факт, наскільки взагалі достовірними можуть бути мемуарні та інші документальні свідчення).

Як уже зазначалося, історія розвитку поглядів на природу творчості — одне з найбільш повно й систематично розроблених питань психології творчості. По суті, кожна нова монографія або дисертаційне дослідження, навіть стаття, присвячені творчості (або креативності, або здібностям, тобто суміжним стосовно творчості темам) містить більш-менш ґрунтовне викладення історії поглядів на творчість мислителів і вчених різних епох від античності до наших днів.

Таким чином, чергове просте реферативне викладення не зможе нічого додати до проблеми. У зв'язку з цим нам представляється доцільним акцентувати увагу на тих наукових працях останнього часу (у буквальному значенні останнього, тобто датованих початком третього тисячоріччя, коли психологічна теорія почала виходити на якісно новий рівень), де містяться важливі для теми нашого дослідження ідеї й гіпотези, що відрізняються принциповою новизною або не відомі широкому колу вчених-психологів через їхній міждисциплінарний статус (як, наприклад, психолінгвістика або психосеміотика [5]) або, навіть, «іншодисциплінарний» як, наприклад, семіотика (представлена працями Ю.М.Лотмана, Б.М.Гаспарова, В.В.Іванова), філософія (М.Мамардашвілі) або синергетика (Д.С.Чернавський, Н.М.Чернавська [12]).

Ще раз підкреслимо, що така логіка викладення обумовлена необхідністю намітити нові шляхи дослідження проблеми

в умовах такого стану сучасної психологічної науки, який багато дослідників називають кризовим, що викликано не стільки навіть зміною наукової парадигми, скільки одночасним і рівноправним існуванням множини парадигм, з яких жодна не є ні «єдино правильною», ні «помилковою». Тим більше що стан «кризи» містить у собі шляхи виходу з нього — варто тільки поміняти вектор, і тоді «кризова» наука постане як «мультипарадигмальна» (а де як не на стику парадигм, наук і т.п. можуть з'явитися принципово нові ідеї?).

«У сучасних вітчизняних методологічних роботах стан психологічної науки оцінюється і як *допарадигмальний* (єдина парадигма ще не вироблена), і як *мультипарадигмальний*. Останнє припускає принципову множинність психологічних концепцій у силу багаторівневості психічного й незводимості всіх психологічних реалій до опису в рамках якогось одного пояснювального принципу. Але поняття кризи продовжує використовуватися, оскільки за ним стоїть незадоволеність відсутністю єдиної загальнопсихологічної теорії» [4, 144].

Так само як лавиноподібне наростання визначень того чи іншого терміна сигналізує про продуктивність пов'язаної з ним ділянки наукового знання, зміна парадигм повинна трактуватися як показник розвитку науки, а не її стагнації. «Із цього погляду заміна поняття кризи в психології на поняття множинності парадигм — не стільки данина моді, скільки використання оцінного критерію, що означає в цьому випадку визнання явно прогресивного руху психологічної науки» [4, 144].

Як свідчать дисертаційні праці навіть декількох останніх років, на долю дослідників зараз залишається вже тільки нова типологізація підходів до вивчення творчості, у протилежному випадку доведеться мати справу з лавиноподібним наростанням не тільки нових визначень творчості, а й усе більш нових викладень історії питання.

Тому з метою «ергономічності» процесу дослідження вважаємо найбільш доцільним зупинитися лише на зонах найбільшої продуктивності.

І тут неможливо залишити поза увагою свого роду «метадослідження», присвячене актуальним проблемам психології на сучасному етапі — етапі кризи/мультипарадигмальності, якою є книга Т.В.Корнилової і С.Д.Смирнова «Методологічні основи психології», видана в 2006 р. [4].

Автори оперують поняттям парадигми, і в рамках такої термінології (і такого «вираховання» наукових явищ) виявилось можливим нарешті об'єднати світогляд основоположників діяльнісного підходу. Замість звичної у багатьох дослідженнях, присвячених історії вивчення

психології творчості, фрази «у працях Л.С.Виготського, О.Р.Лурії, О.М.Леонтьєва» (смісл якої полягає в тому, що основу теорії діяльності склали окремі, мало пов'язані між собою роботи представників різних галузей науки) автори вводять поняття «культурно-діяльнісної парадигми в психології» (з посиланням тут на роботу О.Г.Асмолова «По той бік свідомості: методологічні проблеми неklasичної психології» [2]).

Поняття парадигми стосовно теорії діяльності (замість звичного терміна «діяльнісний підхід» точніше відповідає тому масштабу й значенню, яких вона набула і для розвитку загальних питань психології, і для теорії творчості: теорія діяльності «стала не одним із принципів, а загальнопсихологічною парадигмою після того, як О.М.Леонтьєвим було обґрунтоване поширення категорії предметної діяльності на внутрішні процеси — процеси свідомості».

Не менш важливим аспектом, що дозволяє говорити про теорію діяльності як про загальнопсихологічну парадигму, стало те, що «рівневий аналіз діяльнісних структур почав спрямовувати конкретні загальнопсихологічні дослідження — сприйняття, пам'яті, мислення, емоційно-мотиваційних процесів, волі» [4, 156].

Варто зупинитися ще на одній важливій проблемі — проблемі визначення творчості й характеристикі її основних ознак.

Дотримуючись позицій наукової школи В.О.Моляко, вважаємо за доцільне у якості робочого обрати визначення творчості, яке дають представники системно-стратегічного підходу: «творчість — це така діяльність людини, в результаті якої виникає щось нове, таке, чого досі ще не існувало» [10, 21], а «продукти творчості — це не тільки матеріальні вироби (будинки, машини, картини), але й окремі ідеї, рішення, просто думки, плоди фантазії, які можуть і не віднаходити матеріального втілення. Іншими словами, творчість — це продукування нового в різних сферах та формах, скажімо, в науці, техніці, мистецтві, педагогіці, у вигляді наукових відкриттів, конструкцій, фільмів, педагогічних ідей» [10, 21].

Таке психологічне розуміння творчості має під собою досить аргументовану базу, сприяє більш широкому розумінню цього феномену, включенню його практично до всіх видів людської діяльності, хоча водночас і ускладнює виділення елементів творчості у так званих нетворчих процесах [10, 21].

Така концепція творчої діяльності передбачає тлумачення творчості як

органічної складової цілісного психічного потенціалу суб'єкта, що є «основою його конструктивної, проектувальної, видозмінюючої діяльності у професійних та повсякденних вимірах» [10, 22].

Особливо продуктивним для нашого дослідження є наступне положення щодо сутності творчості, яке переносить акцент із творчості як об'єктивного результату діяльності на особистісний аспект індивідуального переживання процесу створення чогось нового [10, 21].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки ряд авторів (С.Ю.Степанов, І.М.Семенов) на основі ідей Я.О.Пономарева стосовно структурно-рівневої організації творчого процесу не тільки розробили нову галузь психологічного знання – психологію рефлексії, але й визначили «рефлексивно-культуродигмальний аксіологічний, онтологічний, методологічний, гносеологічний, епістемологічний і праксеологічний статус психології ХХІ століття» [8; 9].

Зазначені автори називають три основні парадигми, що домінували у психології в різні десятиліття ХХ сторіччя: природничо-наукова (1930–1940), що проявилася в працях представників Вюрцбурзької школи й гештальтпсихології; інженерно-діяльнісна (1950–1960), що виходила з кібернетичних уявлень про можливості поопераційного опису мислення за аналогією з побудовою програм для ЕОМ і привела до появи евристики (Д.Поїа, В.Н.Пушкін) і когнітивізму (Б.М.Величковський; Ж.Піаже; Дж.Флейвел), алгоритмічного (Л.Н.Ланда) і програмованого навчання (П.Я.Гальперін, М.Д.Нікандров, Н.Ф.Талізін); і гуманітарно-культурологічна (1970–1980), у рамках якої стали здійснюватися різні особистісні аспекти творчого мислення: емоційний, мотиваційний, рефлексивний,

ціннісний, інтуїтивний та ін. (Д.Б.Богоявленська, К.О.Абульханова, А.В.Брушлінський, І.О.Васильєв, Н.І.Непомнящая, О.М.Матюшкін, Я.О.Пономарьов, Е.Д.Телегіна, О.К.Тихомиров).

Розвитком останньої і стали дослідження в новій науковій галузі психологічного знання – психології рефлексії (В.К.Зарецький, Г.І.Катрич, Н.Б.Ковальова, М.І.Найдьонов, Є.Р.Новикова, О.В.Растянніков, І.М.Семенов, Є.А.Сіротіна, С.Ю.Степанов, Д.М.Ушаков тощо), назване авторами «рефлексивною практикою» («рефлепрактикою») [9].

Представники цього напрямку вводять не просто поняття парадигми, а культуродигми, і називають їхні розрізнявальні риси: поняття «парадигма» дозволяє відобразити й описувати стан моністичної (гомогенної) єдності тієї або іншої природничо-наукової дисципліни на певному етапі її розвитку, а поняття «культуродигма» – стан поліфонічної (плюралістичної) цілісності різноманіття і взаємодії суспільно-гуманітарних наук у їх опосередкованому й відносному взаємозв'язку з вихідним, історично визначеним соціально-культурним контекстом розвитку.

Проаналізувавши ступінь розробленості проблеми психології літературної творчості, ми дійшли висновку, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки, який визначається як мультипарадигмальний, найбільш продуктивним є дослідження зазначеної проблеми з урахуванням різних парадигм загальногуманітарного знання.

Перспективу її розробки ми бачимо у залученні в процесі дослідження даних суміжних наук, зокрема, семіотики й психолінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнаудов М. Психология литературного творчества / Пер. с болг. Д. Д. Николаева. – М.: Прогресс, 1970. – 653 с.
2. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
3. Гаспаров Б. М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое Литературное Обозрение, 1996. – 352 с.
4. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
5. Леонтьев А. А. Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность). – М.: Смысл, 2001. – 392 с.
6. Медведев П. Н. В лаборатории писателя. – Л.: Советский писатель, 1960. – 319 с.
7. Парандовский Я. Алхимия слова. Перевод с польского А. Сиповича. Предисл. С. Залыгина. Редактор М. Конева. – М.: Прогресс, 1972. – 336 с.
8. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. От психологии рефлексии к рефлексивной культуродигме в психологии // Рефлексия в науке и обучении. Новосибирск, 1989. – С. 144-153.

9. *Степанов С. Ю.* Психология творчества и рефлексии в современных социальных практиках. – <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/reflexy.pdf>.
10. *Творча діяльність в ускладнених умовах* / В. О. Моляко, А. Б. Коваленко, Л. А. Мойсеєнко, В. А. Семиченко, Т. М. Третяк та ін. За загальною редакцією В. О. Моляко. – К., 2007. – 308 с.
11. *Цейтлин А. Г.* Труд писателя. Вопросы психологии творчества, культуры и техники писательского труда. – М.: Советский писатель, 1962. – 590 с.
12. *Чернавский Д. С. Чернавская Н. М.* Проблема творчества с точки зрения синергетики. – <http://loaddoc.ru/files/db/NrIQckgQbhBdT5894/NrIQckgQbhBdT5894.doc>.

Стаття надійшла до редакції 26.08.2007 р.

